

सुदूरपश्चिममा डोट्याली भाषाको प्रयोग

रमेश पन्त मितबन्धु

पूर्व अध्यक्ष, मानसखण्ड फाउन्डेसन

rameshpant66@gmail.com

(प्राप्त मिति: २०८२/११/०८; स्वीकृत मिति: २०८२/१२/०१)

लेखसार

यस शोधलेखमा डोट्याली भाषाको परिचयगत सन्दर्भ, विकासको अवस्था, शिक्षामा प्रयोग, सञ्चार माध्यममा प्रयोग, साहित्य लेखन तथा प्रकाशन, सामाजिक व्यवहार, प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा प्रयोगको सम्भाव्यता, आवश्यकता र चुनौती, प्रदेशमा विभिन्न मातृभाषाको प्रयोगको सन्दर्भका बारेमा चर्चा गरिएको छ।

शब्द कुञ्जी: बहुभाषिक मुलुक, डोट्याली भाषा, आइएसओ कोड, सञ्चार माध्यम, सरकारी कामकाजको भाषा।

१. विषय प्रारम्भ

नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा १२४ भाषा बोलिने तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको पाइन्छ। जसमध्ये डोट्याली भाषा पनि एक हो। वि.सं. २०७८ को तथ्याङ्कले डोट्याली भाषालाई डोट्याली, बैतडेली, डडेलधुरेली लगायतका भाषाका नामले छुट्टाछुट्टै तथ्याङ्क सार्वजनिक गरे पनि यी सबै जिल्लाहरूमा बोलिने भाषा एउटै हो। भौगोलिक रूपमा डोट्याली भाषाको सीमाङ्कन गर्नुपर्दा तत्कालीन डोटी राज्यभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने भाषा नै डोट्याली भाषा हो। यस भाषाको प्रयोग सुदूरपश्चिमका नौवटै जिल्लाहरूमा हुने भए पनि अधिकांश रूपमा डोटी, डडेलधुरा, दार्चुला, बैतडी जिल्लामा बढी प्रयोग भएको पाइन्छ। यसबाहेक यस प्रदेशमा सौका, थारुलगायतका थुप्रै भाषाहरू अस्तित्वमा रहेका छन्। यस प्रदेशका बहुसङ्ख्यक मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषा डोट्याली भाषा हो। लोकभाषाका रूपमा यस भाषाको इतिहास धेरै लामो भएपनि लेखन तथा प्रकाशनका रूपमा भने यसको विकास धेरै पछि मात्र भएको पाइन्छ। डोट्याली भाषा लेखनको पृष्ठभूमितिर जाने हो भने आजभन्दा करिब तीन चारसय वर्ष पुराना हस्तलिखित ग्रन्थहरूसम्म पुगनुपर्ने हुन्छ। विशेष गरी यस क्षेत्रका ज्योतिषीहरूसँग रहेका प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थ र वैद्य तथा ब्राम्हणहरूमा विभिन्न तन्त्रमन्त्रहरू डोट्याली भाषामा लेखिएको पाइन्छ। त्यसै गरी विभिन्न जातजातीका वंशावलीहरूमा पनि डोट्याली भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसरी भन्नुपर्दा विभिन्न ग्रन्थलेखनलाई डोट्याली भाषा लेखनको पृष्ठभूमिका रूपमा मान्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैगरी पहलमानसिंह स्वौर, देवीप्रसाद ओझा, देवकान्त पन्त, एन.डि. प्रकाश चटौत, देवराज भट्ट शर्मा, आर.डि. प्रभास चटौत, वासुदेव भाइसाव, पुष्करराज भट्ट

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

जस्ता थुप्रै विद्वानले डोट्याली भाषामा कलम चलाउनुका साथै यस भाषाको खोज तथा अनुसन्धानका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण काम गरेको पाइन्छ। डोट्याली भाषामा लेखनका सन्दर्भमा हस्तलिखित ग्रन्थ, शिलालेख, ताम्रपत्रसम्बन्धी काम अघिदेखि हुन थालिएको भए पनि प्रकाशन भने धेरै पछि मात्र भएको पाइन्छ (भट्ट, २०८१)। नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएपछि एन. डि. प्रकाश चटौत, डा. पुष्करराज भट्ट, जगदीश ओझा, पञ्चमराज भट्ट, वीर बहादुर चन्द, डा. टेकराज पन्त, डम्बर शर्मा बडू, पदमराज बडू, डा. जयराज पन्त, दीर्घराज ओझा, कृष्णदत्त चटौत कान्त, तुलसी पण्डित, श्रीधर पन्तलगायतका थुप्रै स्रष्टाहरूले डोट्याली भाषामा विविध विधाका साहित्यिक सिर्जनाहरू गरेको पाइन्छ।

“डोटी मध्यकालीन इतिहासको एक ऐतिहासिक क्षेत्र हुनुका साथसाथै समृद्ध सांस्कृतिक विरासत बोकेको क्षेत्र पनि हो। सुदूरपश्चिम प्रदेशको भूभाग ओगट्ने क्षेत्र पौराणिक कालमा मानखण्ड पुराणमा वर्णित मानसखण्ड क्षेत्रको पनि केन्द्रमा रहेको मध्यमानस क्षेत्रमा लामो इतिहास बोकेको प्रमुख लोकभाषाका रूपमा डोट्याली भाषा रहेको छ” (ओझा, २०८१, पृ. ९१)।

विगत २८ वर्षदेखि निरन्तर प्रकाशित हुँदै आएको डोट्याली भाषाको मासिक पत्रिका गुगुलिङका प्रधान सम्पादक वीरबहादुर चन्दले नेपाली भाषा, संस्कृति, साहित्य, इतिहास एवम् कलाको उद्गम स्थल विशाल डोटी राज्य भएको कुरा उल्लेख गर्दै भनेका छन्:

“साके १२३५ जगती पालको ताम्रपत्र, निरय पालको साके १२७४ को ताम्रपत्रमा डोट्याली भाषाको उल्लेख छ। नाग मल्लले १३०६ साके १३२६ सम्म पूर्व गण्डकी, पश्चिमगंगा, उत्तर मानसरोवर, दक्षिण तिरहुतसम्म राज्य गरेको पाइन्छ” (चन्द, २०७५)।

यस लेखमा डोट्याली भाषाको सामान्य परिचय, विकासको अवस्था, सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक प्रयोग तथा सरकारी कामकाजमा यसको प्रयोगका सम्भावना, आवश्यकता र चुनौतीहरूका बारेमा विश्लेषण गरिनेछ। साथै प्रदेशका अन्य मातृभाषाहरूको अवस्था र स्थानीय तहमा मातृभाषाको प्रयोगको आवश्यकता पनि समेट्ने प्रयास गरिनेछ। यस अध्ययनबाट डोट्याली भाषाका विविध पक्षको शोधकार्य तथा औपचारिक प्रयोगतर्फको बहसलाई थप बल पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

२. डोट्याली भाषा: परिचयगत सन्दर्भ

सिक्दु संसारकि भाषा अफनि उन्नति गद्दु हो

बिसद्दु इजुकि भाषा डुब्दु, बुडु, उजडु हो। (देवराज भट्ट)

भाषा विचार विनिमय तथा अभिव्यक्तिको माध्यम हो। कुनै पनि क्षेत्रको भाषाले त्यो क्षेत्रको संस्कार, संस्कृति र पहिचान बोकेको हुन्छ। भाषा कथ्य र लेख्य दुवै स्वरूपमा रहेको हुन्छ। विद्वानहरूले भाषालाई बोलीचाली, विचार आदानप्रदान तथा प्रमुख सञ्चारको माध्यमको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ। विभिन्न जातजाति, धर्म र समुदायका मानिसहरूको साझाघर नेपाल बहुभाषिक तथा बहुसांस्कृतिक देश हो। नेपालभरि १२४ मातृभाषाहरू बोलिन्छन् (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८)। देशभरिका यिनै भाषाहरूको संरक्षण, विकास र प्रयोगलाई सुनिश्चित गर्न नेपालको संविधान, २०७२ ले राज्यको दायित्वको रूपमा उल्लेख गरेको छ। यसै सन्दर्भमा ऐतिहासिक डोटी राज्यअन्तर्गत बोलिने मुख्य भाषा अर्थात् हालको

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा अधिकांश जनसङ्ख्याले बोल्ने प्रमुख मातृभाषा “डोट्याली” भाषा हो। यो भाषालाई केही विद्वानहरूले डोटेली, परपश्चिम वा मानसी भाषा समेत भन्ने गरेको पाइन्छ। डोट्याली भाषाका सन्दर्भमा विभिन्न विद्वानहरूका भनाइहरूबाट अझ प्रष्ट हुन सकिन्छ।

“डोट्याली भाषा अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना, ध्वनि र शब्द सामर्थ्यले परिपूर्ण भाषा हो” (भट्ट, २०६५, पृ. ८)।

“भारोपेली भाषा परिवारको सतम् वर्गअन्तर्गत पर्ने आर्यइरानेली शाखाको आर्य उपशाखाका रूपमा रहेको प्राचीन आर्यभाषा संस्कृतबाट खस प्राकृत र खस अपभ्रंश हुँदै पूर्वी शाखाको पश्चिमी उपशाखाका रूपमा डोट्याली भाषाको विकास भएको पाइन्छ” (जोशी, २०६८, पृ. ८६)।

डोट्याली भाषा साहित्यमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनु भएका बासुदेव भाइसाबका अनुसार डोट्याली भाषा: “सुदूरपश्चिमका पहाडी जिल्लाहरूमा परम्परादेखि बसोबास गर्दै आएका जनसमुदायको मातृभाषा हो” (भाइसाब, २०६६, पृ. ८)।

देवराज शर्मा लेख्नु हुन्छ: डोट्याली भाषा कुनै डोटी जिल्ला विशेषको मात्र भाषा हैन, सम्पूर्ण डोटी प्रदेशका जनताको भाषा हो (भट्ट, २०५८)।

अर्का विद्वान् पञ्चमराज भट्टका अनुसार “डोट्याली भाषाको इतिहास एकहजार वर्सहइ लइ पुरानु छ। एइ भाषामाइ लेखिनाका अभिलेख लगइ सात सउ वर्स पुराना छन्। डोट्याली साहित्यको इतिहास लगइ सात सउ वर्स पुरानो छ ” (भट्ट, २०७५, पृ. २३)।

डोट्याली भाषा प्राचीन डोटी राज्यअन्तर्गतका क्षेत्रमा त्यहाँका जनताले बोल्ने साझा भाषा हो। संस्कृतबाट उत्तर पहाडी प्राकृत भाषाका रूपमा विकास हुँदै आएको यो भाषा भारोपेली भाषा परिवारको भाषा हो।

नेपालको जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा बोलिने प्रमुख दश भाषामा डोट्याली भाषा परेको देखिन्छ। सुदूरपश्चिमका प्रमुख रैथाने मातृभाषाको तथ्याङ्क हेर्दा बैतडेली-१,५२,६६६, डोटेली-४,९४,८६४, अछामी-१,४१,४४४, बझाडी-९६,३३१, बाजुरेली-५६,४८६, दार्चुलेली-४५,६४९, डडेल्धुरेली-२१,३००, खस-१७,८९६, जुम्ली-८,३३८, दैलेखी -४,९८९, राना थारु-८३,३०८, डंगौरा थारु-३,९७,८२२, अन्य -१,२१५ (स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना २०७८)। यसरी डोट्याली भाषा बोल्ने जनसङ्ख्या प्रदेशमा अत्यधिक भए तापनि सरकारी कामकाज, प्रशासनिक तथा औपचारिक शिक्षा प्रणालीमा डोट्याली भाषाको प्रयोग भने न्यून रहेको देखिन्छ।

नेपालको संविधानको धारा ७ (३) र धारा ३२ अनुसार प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा शिक्षाको अधिकार तथा सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षण गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ। साथै भाषा आयोगले वि.सं.२०७८ मा प्रस्तुत गरेको सिफारिसअनुसार सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने उल्लेख गरेको छ (भाषा आयोग, २०७८)। यस्तो सिफारिसले डोट्याली भाषाको औपचारिक स्वीकार्यता र प्रयोगको सम्भावनालाई थप बल प्रदान गरेको छ।

यस भाषाका आफ्नै उच्चारण, वाक्य संरचना, शब्दकोश तथा मौलिक सांस्कृतिक अभिव्यक्तिहरू रहेका छन्। महाकाली साहित्य सङ्गम कञ्चनपुर लगायतका विभिन्न

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

सङ्घसंस्था, व्यक्ति एवम् जनसमुदायको निरन्तरको प्रयासपछि, नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता प्राप्त सुदूरपश्चिमको साझा भाषा हो। यस भाषाको शब्दकोश, व्याकरण र भाषिक संरचना सम्बन्धमा केही अनुसन्धानात्मक कार्यहरू भइरहेका भए तापनि व्यापक रूपमा भाषिक कोशको विकास, पाठ्यपुस्तक निर्माण तथा भाषाशास्त्रीय अध्ययन आवश्यक देखिन्छ, ताकि यसलाई शैक्षिक तथा प्रशासनिकस्तरमा स्वीकार्न सकियोस्। भूगोलका हिसाबले डोट्याली भाषाले धेरै ठूलो भूभाग नओगटेको भए तापनि यसका दर्जनौं भाषिक भेदहरू रहेका छन्।

यसरी कत्युरी शासन र खस साम्राज्यदेखि नै डोटी क्षेत्रमा यस भाषाको प्रयोग हुँदै आएको ऐतिहासिक अभिलेखबाट बुझ्न सकिन्छ। डोटी राज्यकालीन प्रशासनिक कार्य, यस क्षेत्रमा विद्यमान लोकवार्ता, लोकसंस्कृति, लोकगाथा, मौखिक परम्परा तथा लोकगीत र सङ्गीतले यस भाषाको विकासक्रम तथा बाहुल्यतालाई स्पष्ट पार्छ। हाल डोट्याली भाषाका विभिन्न रूपहरूलाई स्थानीयतासँग जोडेर अछामी, बझाडी, दार्चुलेली, डडेल्धुरेली, डोट्याली, बैतडेली आदि नामले चिनाउने प्रयास गरेको पाइन्छ।

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार डोट्याली भाषी जनसङ्ख्या झन्डै ८ लाखको हाराहारीमा रहेको छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८)। तर सरकारी दस्तावेज, प्रशासनिक कागजपत्र, सञ्चार, नीति निर्माण र शिक्षाको औपचारिक संरचनामा डोट्याली भाषाको स्थान न्यून रहेको देखिन्छ। सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलीचालीमा यस भाषाको व्यापकता भए पनि उल्लेखित विविध कारणहरूले गर्दा यो भाषामाथि जोखम तथा सङ्कट छैन भन्न नसकिने अवस्था देखिँदैन।

यसरी डोट्याली भाषा केवल दैनिक बोलीचाली र संवादको माध्यम मात्र नभई सुदूरपश्चिमको सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र सामाजिक पहिचानको मेरुदण्ड हो। यसको संरक्षण एवम् प्रवर्धनले बहुभाषिक समाज निर्माणमा योगदान पुऱ्याउँछ जुन नेपालकै संवैधानिक लक्ष्यसँग मेल खान्छ।

३. डोट्याली भाषा विकासको अवस्था

डोट्याली भाषा विकासको क्रम उत्पत्तिकालदेखि निरन्तर चलिरहेको छ। यस भाषाको विकासका सम्बन्धमा विद्वानहरूका आ-आफ्नो धारणा रहेका पाइन्छन्। पञ्चमराज भट्टका अनुसार यस भाषाको विकासको कालखण्डलाई निर्माण प्रसार काल (वि.सं. १००-१४००), विकासकाल (वि.सं. १४००-१८५०), संरक्षण काल (वि.सं. १८५०-२०००) र आधुनिक काल (वि.सं. २००० देखि यता) गरी चार कालखण्डमा विभाजित गरेका छन्। त्यसै गरी डा. पुष्करराज भट्टले यस भाषाको विकासक्रमलाई प्रारम्भिक काल (वि.सं. १००-१४००), माध्यमिक काल (वि.सं. १४००-२०००) र आधुनिक काल (वि.सं. २००० देखि हालसम्म) गरी तीन कालखण्डमा विभाजन गरेका छन्।

यस भाषाको विकासका सन्दर्भमा उत्पत्तिकालदेखि हालसम्मको अध्ययनलाई हेर्ने हो भने सुरुमा लेखिएका विभिन्न कालखण्डका ताम्रपत्र, शिलालेखदेखि लिएर लोकसाहित्य र संस्कृति, इतिहास, वंशावली लगायतका हस्तलिखित ग्रन्थहरूले यसको विकासको जग

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

बसालेको पाइन्छ। प्रारम्भिक कालमा साहित्य लेखन अन्तर्गत भक्तिधारा र वीरधाराको उद्भव भएको पाइन्छ। चैत, भडा, फाग, सगुन आदिको रचना यो कालमा भएको देखिन्छ। माध्यमिक कालमा वीरधाराका भडा, चरित्रगाथा, भक्तिधाराका लोकरामायण, महाभारत गाथा तथा गौरापर्वको विकासक्रमसँग नारी वेदमन्त्र अठ्यावालीको विकास भएको पाइन्छ। त्यसैगरी प्रारम्भिककालका सिर्जना, फाग, सगुन, झोडा, चाँचरी, भगन्यौला, देउडा, बैरा आदिको विकास तीव्रतर रूपमा भएको पाइन्छ। आधुनिक काल अन्तर्गत २००७ देखि २०१७ सम्म भक्ति, विरह, राष्ट्रप्रेम, सामाजिक विद्रोह, श्रृङ्गार, प्रकृतिप्रेम, अर्ती उपदेश, व्यङ्ग्यजस्ता साहित्यिक सिर्जनाहरू भएको पाइन्छ। डोट्याली भेगको लोकसंस्कृतिका बारेमा विभिन्न लेखकहरूका सङ्कलन कृति प्रकाशित भएका पाइन्छन्। यस्ता कृतिहरूमा राम बहादुर चन्दको लोकगीत सङ्ग्रह (२०१७) पहिलो कृतिको रूपमा देखिन्छ (भट्ट, २०६५: १४)। यसरी २०१७ सालदेखि डोट्याली भाषामा कृति प्रकाशन भएको पाइन्छ। यस अवधिमा कृति प्रकाशन गर्ने लेखकहरूमा डा. भीमदेव भट्ट, अर्जुन देव भट्ट को बैतडीका केही स्थानीय शब्दहरू (२०१७), बिरेन्द्रकुमार मलिकको लोकगीत सङ्ग्रह (२०१८) लगायतका कृतिहरू पाइन्छ। यसरी डोट्याली भाषा लेखन तथा प्रकाशनको सुरुवात भएपछि हालसम्म आइपुग्दा पत्रपत्रिका प्रकाशन, साहित्यिक कृति प्रकाशन, व्याकरण लेखन तथा प्रकाशन, शब्दकोश लेखन तथा प्रकाशन हुँदै आइरहेको पाइन्छ। यस भूभागमा बस्ने पहाडी भूगोल अनुप्राणित डोट्याली भाषा प्राकृत सौरसेनी तथा खस भाषा हुँदै कुमाउनी, डोट्याली र सिञ्जाली भाषा समानान्तर रूपमा आधुनिक लोकभाषाका रूपमा विकसित भएका हुन्। महाकाली पश्चिम कुमाउँ क्षेत्र महाकाली नदी तथा कर्णाली बीचमा डोट्याली तथा कर्णाली क्षेत्रमा सिञ्जाली भाषा आधुनिक भाषाका रूपमा विकसित भएका छन्। वर्तमानसम्म आइपुग्दा यस भाषाको आधुनिक स्वरूपको विकास भई लेख्य साहित्यको पनि यथेष्ट विकास भएको छ।

विभिन्न अनुसन्धानात्मक कार्यहरू, गोष्ठी, सेमिनार, पत्रपत्रिका प्रकाशन, साहित्यिक लेखरचना तथा विभिन्न विधागत कृति प्रकाशनका माध्यमबाट यस भाषाको विकास र समृद्धि निरन्तर चलिरहेको देखिन्छ।

(क) शिक्षामा डोट्याली भाषा प्रयोगको अवस्था

आमाको मुखबाट हल्लोरी बाला हल्लोरी ..., घुग्गुती बाला बास्सुती ..., च्युँ मुसी च्युँ ... जस्ता बाललोरीबाट सिकाइ सुरु हुने यो भाषाको बालसाहित्य तथा लोकसाहित्यको अपार भण्डार रहेको छ। शिक्षा कुनै पनि भाषाको जगेर्ना, विकास र औपचारिक प्रयोगका लागि प्रमुख माध्यम हो भने भाषा सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने माध्यम हो। सुदूरपश्चिम प्रदेशको आधुनिक शिक्षाको सन्दर्भमा हेर्दा डोट्याली भाषाको प्रयोग सीमित र असङ्गठित देखिन्छ। यद्यपि संविधानले मातृभाषामा प्रारम्भिक शिक्षा दिने व्यवस्था गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२, धारा ३१), व्यवहारमा डोट्याली भाषा अझै पनि औपचारिक पाठ्यक्रमको मुख्य माध्यम बन्न सकेको छैन।

भाषा आयोगद्वारा प्रकाशित सिफारिस २०७८ अनुसार सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषा स्थानीय जनताको सङ्ख्याका आधारमा विद्यालय तहमा प्रयोगयोग्य भाषाका रूपमा

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

चिनिएको छ। आयोगले प्रारम्भिक कक्षामा मातृभाषामा शिक्षण गर्ने नीति अपनाउन सुझाव दिएको छ (भाषा आयोग, २०७८)। तर यस्ता सिफारिसहरू कार्यान्वयनको चरणमा पुग्न सकिरहेका छैनन्।

सम्बन्धित नगर तथा गाउँपालिकाहरूको पहलमा स्थानीय विषयको निश्चित पाठ्यक्रम तयार पारेर केही जिल्लाहरूका सामुदायिक विद्यालयहरूले कक्षा १ देखि ८ सम्मका कक्षाहरूमा लिखित तथा मौखिक रूपमा यस भाषामा रचित फागसगुन, ढुस्को, धमारी, देउडा, उखान टुक्का, लोकगाथा लगायतका विषयवस्तुहरू पठनपाठन गर्दै आएका छन्। शिक्षक र बालबालिकाहरूको सहजता र स्थानीय सन्दर्भ बुझ्ने क्षमताका कारण डोट्याली भाषाको प्रयोगले सिकाइको गुणस्तरमा पनि सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएको छ तर औपचारिक पाठ्यपुस्तकहरू, तालिमप्राप्त शिक्षक, तथा प्रशासनिक सहयोगको अभावले यस्तो प्रयोग संस्थागत हुन सकेको अवस्था भने छैन। तथापि पछिल्लो समय विश्वविद्यालय स्तरमा पनि डोट्याली भाषाको लोकसाहित्य र लोकसंस्कृतिका विविध पक्षहरूका बारेमा अनुसन्धानका कार्यहरू भइरहेको देखिन्छ।

डोट्याली भाषामा पाठ्यपुस्तक निर्माणका प्रयासहरू थोरै मात्रामा भएका छन्। विश्वविद्यालय, गैरसरकारी संस्था र स्थानीय तहको सहकार्य तथा व्यक्तिगत प्रयासमा बालकथाहरू, कविता सङ्ग्रह, तथा लोककथा, लोकगाथा लगायतका लोकसाहित्यका सन्दर्भमा केही शैक्षिक सामग्री तयार गरिएको पाइन्छ। यद्यपि यी सामग्रीहरू एकीकृत पाठ्यक्रमको रूपमा विद्यालय तहमा लागु गरिन सकिएको अवस्था रहेको छैन।

यसबाट देखिन्छ कि डोट्याली भाषा प्रयोगको शिक्षा क्षेत्रमा प्रारम्भिक प्रयासहरू भए तापनि ती प्रयासहरू एकीकृत, संस्थागत र दीर्घकालीन योजनाअनुसार कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्था छ। मातृभाषामा शिक्षणले बालबालिकाको सिकाइ प्रभावकारी बनाउने प्रमाणित भइसकेको भए पनि, नीति, पाठ्यसामग्री, स्रोत र तालिम अभावका कारण डोट्याली भाषाको प्रयोग अझै पनि सीमित रहेको देखिन्छ।

(ख) सञ्चार माध्यम तथा पत्रपत्रिकामा डोट्याली भाषा प्रयोगको अवस्था

सञ्चार माध्यम कुनै पनि भाषाको प्रयोग, प्रवर्धन र जनसाधारणसम्म पुऱ्याउने सशक्त माध्यम हो। नेपाली भाषामा पत्रपत्रिकाको प्रकाशन हुन थालेपछि वि.सं. २०५० को दशकमा आएर डोट्याली भाषामा पत्रपत्रिका प्रकाशन सुरु भएको पाइन्छ। डोट्यालीमा भाषामा सबैभन्दा पहिले कञ्चनपुर जिल्लाबाट टेकराज पन्तद्वारा प्याउली पत्रिकाको प्रकाशन भएको पाइन्छ। यद्यपि यस पत्रिकाका सात अङ्क प्रकाशन भएको पाइन्छ। डोट्याली भाषाकै पत्रिकाको रूपमा दर्ता भएर प्रकाशन भएको पत्रिका भने गुगुलिड मासिक हो। गुगुलिड मासिक वि.सं. २०५४ मा वीरबहादुर चन्दको नाममा कञ्चनपुर जिल्ला प्रशासनमा दर्ता भएर हालसम्म पनि निरन्तर रूपमा प्रकाशन हुँदै आइरहेको छ। त्यसैगरी डोट्याली भाषामै वि.सं. २०५५ मा कञ्चनपुर जिल्लाबाटै देवराज भट्ट शर्माको सम्पादनमा घुगुती मासिक चार अङ्क जति प्रकाशन भएको पाइन्छ। त्यसै गरी वि.सं. २०५५ मै डोट्याली भाषामा रामराज्य दोमस्या पत्रिका पुस महिनामा प्रकाशन भएको पाइन्छ। यस पत्रिकाका

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

सम्पादक पञ्चमराज भट्ट र कार्यकारी सम्पादक जगदीश ओझा रहेका छन्। यो पत्रिका पनि पाँच अड्क प्रकाशन भएर बन्द रहेको छ (भट्ट, २०८१)।

वि.सं. २०५७ साल असार २९ गतेदेखि रेडियो नेपाल सुर्खेत प्रसारण केन्द्रबाट डोट्याली भाषामा समाचार प्रसारण भएको देखिन्छ भने सोही सालबाट दिपायल प्रसारण केन्द्रबाट समाचार र देउडा गीतको कार्यक्रम हजारीमाला प्रसारण भएको देखिन्छ। सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रेडियो, पत्रपत्रिका लगायतका सञ्चार माध्यमहरूको विकाससँगै यस भाषाको प्रयोग पनि विस्तार हुँदै गएको देखिन्छ। खासगरी रेडियो, एफ.एम. स्टेशन, केही टेलिभिजन कार्यक्रम तथा सामाजिक सञ्जालका प्लेटफर्महरूमा यस भाषाको प्रयोग उल्लेखनीय छ।

त्यसैगरी डोट्याली भाषामै प्रकाशित भएका पत्रिकामध्ये हजारी पनि एक हो। आचार्य घनश्याम लेखकद्वारा २०६१ सालमा प्रकाशित हजारी पत्रिका पनि केही अड्कमै सीमित रहेर बन्दप्रायः छ। २०६८ सालमा कैलाली जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता रहेको सुदूर चिनारी क्षेत्रीय दुईमासे पत्रिकाका सम्पादक तथा प्रकाशक नन्दकृष्ण जोशी रहेका छन् भने सम्पादक यज्ञराज यात्री रहेका छन्। यो पत्रिका पनि निरन्तर रूपमा प्रकाशन हुँदै आइरहेको छ। त्यसै गरी वि.सं. २०७३ मा डडेल्धुरा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा सोराइ नामक डोट्याली साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिका दर्ता भएको पाइन्छ। महाकाली साहित्य सङ्गम शाखा डडेल्धुराद्वारा कर्ण बहादुर चन्द प्रधान सम्पादक भएर प्रकाशन भएको यो पत्रिका हालसम्म निरन्तर प्रकाशनमा रहेको छ। यसरी डोट्याली भाषामा प्रकाशन हुने पत्रपत्रिकाहरू साहित्यिक पत्रिकाका रूपमा मात्रै प्रकाशन भएको पाइन्छ। समाचारपत्रकै रूपमा भने २०७३ सालदेखि गोरखापत्रले विभिन्न मातृभाषाको पेज नयाँ नेपाल सुरुवात गरेपछि डोट्याली भाषाको समाचारपत्र पनि सुरुवात भएको पाइन्छ। गोरखापत्रले डोट्याली भाषाको पेज निरन्तर गर्ने क्रममा हाल डडेल्धुरेली, बैतडेली, अछामी भाषा भनेर पनि प्रकाशन गर्न थालेको पाइन्छ। नामाकरण फरक भए पनि यी सबै डोट्याली भाषा नै हुन्। यसरी एउटै भाषालाई विविध स्वार्थपूर्तिका लागि भिन्नभिन्न नामबाट प्रकाशन गरिनु डोट्याली भाषामाथिको अन्याय हो। त्यसै गरी कञ्चनपुर जिल्ला प्रशासनमा वि.सं. २०७८ मा दर्ता भई निरन्तर प्रकाशन हुँदै आइरहेको पश्चिम प्रेस दैनिकले पनि डोट्याली भाषाका लागि अलगगै एक पेज छुट्याएको पाइन्छ। डोट्याली भाषाविशेष नामले प्रकाशन हुने उक्त पेजमा डोट्याली भाषामा लेखिएका लेख तथा रचना प्रकाशन गर्ने गरेको पाइन्छ। यसै पत्रिकाको अनलाइन माध्यममा पनि भाषाप्रेस खण्ड छुट्याई डोट्याली भाषा खण्डबाट डोट्याली भाषाका सामग्री प्रकाशन गर्नुका साथै युट्यूब तथा फेसबुक पेजबाट हमरि कुरडि नामक अन्तर्वार्ताका शृङ्खलाहरू, डोट्याली भाषामा समाचारलगायतका विषयवस्तुहरू प्रस्तुत गर्दै आइरहेको छ। डोट्याली भाषाको विकासमा यसबाहेक सुदूरपश्चिमबाट प्रकाशित हुने सङ्गम, गौरामहेश्वर, सयपत्री, चारु, आजको नेपाल, अनन्त, वीणा, आफन्तलगायत सुदूरपश्चिमका विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूबाट प्रकाशन हुने संस्थाका मुखपत्र आदिमा डोट्याली भाषाका थुप्रै सामग्री प्रकाशन भएको पाइन्छ (भट्ट, २०८१)।

प्रदेशभर सञ्चालनमा रहेका विभिन्न स्थानीय एफ.एम. रेडियोहरूले समाचार, अन्तर्वार्ता, लोकसङ्गीत र सामाजिक विषयमा आधारित कार्यक्रमहरू डोट्याली भाषामा प्रसारण गर्दै

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

आएका छन्। उदाहरणका लागि एफ.एम. रेडियोहरू रेडियो डोटी, रेडियो सेवेन स्टार र सौगात एफ.एम. बैतडी, रेडियो महाकाली, शुक्लाफाँटा एफ.एम., बाह्रसिंगा एफ.एम. कञ्चनपुर, घोडाघोडी एफ.एम., दिनेश एफ.एम., खप्तड एफ.एम. कैलाली लगायतका प्रदेशभरिका सबैजसो रेडियोहरूले डोट्याली भाषामा समाचार तथा अन्य साहित्यिक तथा साङ्गीतिक सामग्री उत्पादन तथा प्रचारप्रसारमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। यस्ता प्रसारणका माध्यमले डोट्याली भाषामा समाचार र स्थानीय मुद्दाहरू प्रस्तुत गर्दा जनसाधारणमा सूचनाको पहुँच र सरोकार विस्तार भएको पाइन्छ।

हाल केही स्थानीय टेलिभिजन तथा अनलाइन मिडिया पोर्टलहरूले पनि डोट्याली भाषामा सामग्री निर्माण गर्न थालेका छन्। युट्युब तथा फेसबुकमा आधारित समाचार तथा मनोरञ्जनात्मक सामग्री उत्पादन गर्ने साना उत्पादन समूहहरू बढिरहेका छन् जसले भाषा मात्र होइन, स्थानीय पहिचान, कला र संस्कृति संरक्षणमा पनि योगदान पुऱ्याइरहेका छन्। यस्ता माध्यमबाट डोट्याली भाषा युवापुस्तामा लोकप्रिय बन्दै गएको सङ्केत देखिन्छ।

यद्यपि राष्ट्रियस्तरका सञ्चार माध्यममा डोट्याली भाषाको स्थान अझै कमजोर छ। नेपाल टेलिभिजन र रेडियो नेपालले डोट्याली भाषाका कार्यक्रम सीमित मात्रामा प्रसारण गर्छन् जुन समय र स्थानका हिसाबले नियमित छैन। यसले डोट्याली भाषा राष्ट्रिय धारामा समावेश हुनबाट टाढा राखेको छ।

यसै गरी सञ्चार माध्यममा प्रयोग हुने डोट्याली भाषाको मानक रूपको अभाव पनि चुनौती हो। उच्चारण, शब्द चयन र व्याकरणमा एकरूपता नभएकाले औपचारिक सामग्री निर्माणमा कठिनाई देखिन्छ। साथै सञ्चारकर्मीहरूका लागि डोट्याली भाषामा तालिम, अभिव्यक्ति शैली र भाषा प्रयोगसम्बन्धी शैक्षिक सहयोगको पनि अभाव छ।

जेजस्तो भए तापनि डोट्याली भाषाको मौखिक सम्प्रेषणमा हुने सहजता, लोकशैली र स्थानीय जीवन अनुभवको प्रस्तुति गर्ने क्षमता सञ्चार माध्यममा यसको प्रयोगलाई अझ सशक्त बनाउने आधार बन्न सक्छ। यदि सरकारी तहबाट नीति, प्रवर्धन र प्राविधिक सहयोग प्राप्त भयो भने, डोट्याली भाषा सञ्चारको स्थायी र प्रभावकारी माध्यमका रूपमा स्थापित हुन सक्छ।

(ग) साहित्य लेखन एवम् प्रकाशनका क्षेत्रमा डोट्याली भाषा

साहित्य समाजको मनोविज्ञान, संस्कृति र भाषिक चेतनाको दर्पण हो। डोट्याली भाषामा साहित्य लेखन श्रुति परम्पराबाट सुरु भएको हो, जसमा बाललोरी, लोकगीत, देउडा, लोककथा, लोकगाथा, लोकोक्ति, प्रहसन र सामाजिक व्यङ्ग्यहरू प्रमुख थिए। पछिल्लो केही दशकदेखि यस भाषामा लेखिएका विभिन्न विधागत साहित्यिक कृतिहरूको सङ्ख्या पनि उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भइरहेको छ, जसले भाषा र साहित्यको सम्बन्धलाई अझ बलियो बनाएको छ।

डोट्याली भाषामा लोकसाहित्य र लोकसंस्कृति सङ्कलन प्रकाशनदेखि लिएर गद्यपद्य कविता, गीत, गजल, लोककथा, संस्मरण, लघुकथा, निबन्ध, उपन्यास, नाटक, इतिहास लेखन प्रकाशन हुँदै आएका छन्। केही स्थानीय साहित्यकारहरूले डोट्याली भाषाको संरक्षण र विकासका लागि साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन्। डोट्याली भाषा साहित्य अध्ययन

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

अनुसन्धान तथा लेखन प्रकाशनको जग बसाउने साहित्यकारहरू आरडी प्रभास चटौत, देवकान्त पन्त, देवराज शर्मा, एनडी प्रकाश चटौत, डा. देवीप्रसाद ओझा, आत्माराम ओझा, वासुदेव भाइसाब, श्रीधर पन्त, डा. बन्नी शर्मा विनाडी, डा. पुष्करराज भट्ट, डा. टेकराज पन्त, दीर्घराज ओझा, वीरबहादुर चन्द विश्राम, भोजराज भट्टराई, टी.डी. वैरागी, दिलानन्द पन्त, प्रेमसिंह धामी, कृष्णदत्त चटौत कान्त, आचार्य घनश्याम लेखक, भक्तबहादुर बलायर, नारदप्रसाद ओझा, पदमराज बडू, डम्बर शर्मा बडू, भानदेव बडू, डा. जयराज पन्त, जीतसिंह भण्डारी, वासुदेव पाण्डेय, जगदीश ओझा, पञ्चमराज भट्टलगायतको उल्लेखनीय योगदान रहेको देखिन्छ। त्यसै गरी अन्य सक्रिय साहित्यकारहरूमा राजेन्द्रसिंह रावल, जयानन्द परमहंस, नेत्रप्रसाद पनेरु, पूर्णानन्द भट्ट, लक्ष्मीप्रसाद भट्ट, शिवराज कलौनी, कविराज भट्ट, रमेश पन्त मीतबन्धु, सुरेश चन्द सहयात्री, हेमराज पन्त, खेमराज ओझा, खगेन्द्र जोशी, डा. टी.एन. जोशी, तीर्थराज पाण्डेय, पदमराज जोशी प्रभात, रामलाल जोशी, महादेव ओझा, कर्ण दयाल, तीर्थराज भट्ट, धर्मराज जोशी, तुलसी पण्डित, हेमबाबु लेखक, हरिशप्रसाद जोशी, चन्द्रकला पन्त, डा. नारायणी भट्ट, भूवन बोहरा निस्तेज, कृष्ण सिंह पेला, दीप सागर पन्त प्यासी, टोपेन्द्र शाह रसिक, यज्ञराज जोशी, हेमन्त विवश, डा. पदम राज कलौनी, जयदेव जोशी दार्चुले, एम.के. सलेनी, पूर्ण बहादुर मल्ल, गोविन्द पन्त वर्तमान, चक्र मिलन, प्रकाश पैतोला, कर्ण दयाल सोडारी, जनक रसिक, निर्मल कुमार भण्डारी, पूर्णानन्द ओझा लगायतका स्रष्टाहरूको डोट्याली भाषा साहित्यको विकासमा योगदान गर्दै आइरहेका छन्। त्यसै गरी डा. चुडामणि बन्धु, पूर्णप्रकाश यात्री, विजय चालिसेलगायतका यो क्षेत्र बाहिरका स्रष्टाहरूको योगदान पनि महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ।

यो यस क्षेत्रका स्रष्टाहरूले व्याकरण, लोककथा, उपन्यास, निबन्ध, कविता, गीत, गजल, उखानटुक्का, लगायतका डोट्याली भाषा साहित्यका विविध विधाहरू प्रकाशनमा योगदान पुऱ्याएका छन्। डोट्याली भाषामा प्रकाशित केही स्रष्टा तथा कृतिहरूमा एकराज भट्ट, प्रेमलाल ओझाको गौरापर्व गीतमाला (गीत, २०५२), डा. अर्जुनदेव भट्ट, डा. भीमदेव भट्टको बैतडीका केही स्थानीय शब्दहरू (शब्द सङ्ग्रह, २०१७) आत्माराम ओझाको रूवस (कविता सङ्ग्रह, २०६३) राजा नाग मल्ल (२०६५, ऐतिहासिक उपन्यास) आर.डी. प्रभास चटौतको डोट्याली बृहत् शब्दकोश (शब्दकोश, २०५८), एन.डी. प्रकाश चटौतको एन.डी. प्रकाशका कालजयी रचनाहरू (कविता, २०५१) रचना—प्रकाश (कविता, २०५४), कृष्णबहादुर चन्दको देउडा कोसेली (२०६२), कृष्णदत्त चटौत 'कान्त' को मल्लो बाटो (उपन्यास, २०६३), केशवदत्त भट्टको "डोट्याली उखान" (उखान सङ्ग्रह २०६५), गणेशदत्त न्यौपानेको गुल्यो—तितो (कविता सङ्ग्रह २०६१), गंगादत्त पाण्डेय 'बैद्यराज'को हमरी संस्कृति तथा लोक संस्कृति (चाडपर्वका गीत, २०६०), गिरीराज जोशीको डोट्याली शब्दकोश, गोविन्दराज पनेरु 'शास्त्री' को गोऽरा खण्डकाव्य (२०५८), घनश्याम लेखक 'बाटुली'को च्युँ मुसी च्युँ (बालगीत, २०६१) बाटुली रामायण (नव्यकाव्य, २०६२), श्रीमती जानकीदेवी जोशीको गौरापर्व (पर्व गीत २०६०), टि.डि. वैरागीको हाँसाको थैलो (व्यङ्ग्य कविता २०५२), देवराज शर्मा भट्टको डोटेली भाषा मूल विवेचन, पहाडी व्याकरण

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

(२०६१), दिलानन्द पन्तको झोडो (शैल मालिकार्जुन लोकमहाकाव्य, २०६१), गौरा महाकाव्य (२०७५), नारदप्रसाद ओझाको डोटेली दर्पण (निबन्ध एवम् कविता, २०६२), नेत्रप्रसाद पनेरूको डोटेली शब्द घटक (२०६१), पदमराज बडु डम्बर शर्मा बडूको झ्यारी (हास्य कविता, २०६१), पूर्णानन्द भट्टको नान्को जात्क (कविता, २०५६), डा. पुष्करराज भट्टको एक थोपा सागरको (लघुकथा, २०६४) सुदूरपश्चिममा मातृभाषा साहित्य (अनुसन्धान, २०६५), डा. बट्टी शर्मा बिनाडीको डोटेली शब्दकोश (२०५२), डोटेली लोकाव्य चैतको अध्ययन (२०७४), डा. जयराज पन्तको अञ्जुली भरि फाग पोल्टा भरि सगुन (२० ...), डोटेली गौरा पर्वका गीत र गाथाहरु (२०६४), भक्तबहादुर बलायरको बेलु (खण्डकाव्य, २०३८), राइमती (महाकाव्य, २०५९), डा. रामविक्रम सिजापतिको बैतडेली भाषिका (शब्द सङ्ग्रह, २०५४), लक्ष्मीप्रसाद भट्टको उजडी किर्मुली प्वाँख (उपन्यास, २०६१), वासुदेव भाइसाबको लोकोक्ति खण्ड (उखान, २०५१), डोटेली कोश (२०५१), गो:रा चैतालो (नाटिका, २०५५), डोटेली लोकसंस्कृति र लोकसाहित्य (संस्कृति, २०६१), सुदूरपश्चिम, डोटी प्रदेशका लोकगाथा अवलोकन (२०६३), वीरबहादुर चन्द विश्रामको डोटेली शब्द भणार (२०५२), न्वा: की (२०५७), खिचडी (गजल, मुक्तक, २०६१), शिवराज कलौनीको "हमरी लोकसंस्कृति" (संस्कार गीत सङ्ग्रह, २०६५), डा. टेकराज पन्तको ओलानु (कविता, २०८१), पूर्णानन्द ओझाको डोटी क्षेत्रका लोककथाको अध्ययन (२०७८), दीर्घराज ओझाको सुदूरपश्चिम कि वसन्ती (उपन्यास, २०७१), मदन चन्दको लोक दर्पण (२०७२), कविराज भट्टको चेला गैग्या कुरा रैग्या (किस्सा, २०८०), सुरेश चन्द ठकुरी सहयात्रीको गुर्मुली (छन्द कविता, २०८०), रमेश पन्त मीतबन्धुको वीरखाम (गजल, २०७७), खिमानन्द बडूको पचपन्नमा पचपन्न (कविता, २०८१) आदि रहेका छन्। यसै गरी गरी कृति प्रकाशन गर्न नसकेका तर लेखनमा सक्रिय थुप्रै स्रष्टाहरु रहेका छन्।

यस क्षेत्रका साहित्यिक संस्थाहरु महाकाली साहित्य सङ्गम, गुगुलिड वाडमय प्रतिष्ठान, डोटी साहित्य परिषद्, सुदूरपश्चिमाञ्चल साहित्य समाज, डोट्याली भाषा संरक्षण प्रतिष्ठान, मानसखण्ड फाउन्डेसन, राष्ट्रियता संरक्षण अभियान, डेउडा प्रतिष्ठान, नेपाल वाडमय परिषद्, प्रगतिशील लेखक सङ्घ, नेपाली लेखक सङ्घ, महाकाली गजल प्रतिष्ठान, सुदूरपश्चिम गजल प्रतिष्ठानलगायतका संस्थाहरुले साहित्यिक गोष्ठी, प्रतियोगिता तथा पत्रिका प्रकाशनमार्फत् डोट्याली भाषा र साहित्य श्रीवृद्धिमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन्। यस्ता संस्थाहरुले स्थानीय लेखकहरुको सिर्जना र कलालाई मञ्च प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ।

देवराज शर्माले डोटेली भाषा मूल विवेचन (पहाडी व्याकरण), श्रीधर पन्तले डोट्याली व्याकरण, आर.डी. प्रभास चटौतले डोट्याली शब्दकोश, वीरबहादुर चन्दले डोट्याली शब्द भणार, महाकाली साहित्य सङ्गमले आधारभूत व्याकरण र शब्दकोश प्रकाशन गरे तापनि डोट्याली भाषाको औपचारिक मानक रूप विकास नहुनु, प्रकाशनका लागि आर्थिक स्रोतको अभाव तथा भाषिक सामग्री सम्पादनका दक्ष जनशक्तिको कमीले साहित्यिक लेखन र प्रकाशनमा चुनौती उत्पन्न गरिरहेको छ। यस्ता चुनौतीहरु समाधान गर्न प्रादेशिक सरकार तथा शैक्षिक संस्थाहरुको सहकार्य आवश्यक छ।

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि डोट्याली भाषामा साहित्यिक लेखन र प्रकाशनको प्रयासहरू सशक्त हुँदै गएका छन्। यिनले न केवल भाषाको संरक्षणमा योगदान दिएका छन् समग्र प्रदेशको सांस्कृतिक पहिचान निर्माणमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्।

घ) सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषा

डोट्याली भाषा सुदूरपश्चिम प्रदेशको सामाजिक जीवनको मेरुदण्डका रूपमा रहेको छ। यो भाषा केवल सञ्चारको माध्यम मात्र नभई सामाजिक सम्बन्धको आधार, सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको वाहक तथा सामुदायिक चेतनाको प्रमुख अङ्गका रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ। दैनिक जीवनका व्यवहारदेखि धार्मिक, सांस्कृतिक र पारिवारिक क्रियाकलापसम्म डोट्याली भाषाको प्रयोग गहिरो रूपमा देखिन्छ।

सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषा सबै वर्ग, जात, र उमेर समूहमा समान रूपमा प्रयोग हुने भाषा हो। विवाह, भोजभतेर, पर्व, उत्सव, मेलापात, गाउँसभा, देवालय पूजा आदि सामाजिक क्रियाकलापमा डोट्याली भाषा नै सञ्चार र समन्वयको प्रमुख माध्यम हुन्छ। यस्ता सामाजिक प्रसङ्गरूपमा प्रयोग हुने ठट्यौली, उखान टुक्का, देउडा, दोहोरी र लोकगाथाहरूले भाषाको मौलिकता र सांस्कृतिक गहिराइ झल्काउँछन्।

स्थानीय तहका सभा, समुदायिक बैठक तथा गैरसरकारी संस्थाको जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरूमा पनि डोट्याली भाषाको प्रयोग भइरहेका छन्। यसले जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता सुनिश्चित गर्न तथा सूचना सम्प्रेषणलाई प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याएको छ।

युवापुस्ता पनि सामाजिक सञ्जाल, युट्युब र टिकटकजस्ता माध्यममा डोट्याली भाषामा भिडियो, कविता, तथा हाँस्यव्यङ्ग्य प्रस्तुत गर्दै सामाजिक मुद्दा, मनोरञ्जन र पहिचान अभिव्यक्त गर्दै आएका छन्। यसबाट भाषाको सामाजिक स्वीकार्यता अझ व्यापक हुँदै गएको देखिन्छ।

यद्यपि, शहरकेन्द्रित शैक्षिक र प्रशासनिक संरचनाहरूमा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको बढ्दो प्रभावका कारण डोट्याली भाषालाई 'गाउँले भाषा' 'कम प्रतिष्ठित' भाषाका रूपमा हेरिने प्रवृत्ति पनि देखिएको छ। यसले केही युवा पुस्तामा भाषाप्रति आत्महीनता र उपेक्षा झल्काउने खतरा निम्त्याएको छ। सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषाको प्रयोगले स्थानीय पहिचान, सामाजिक समानता र भाषिक आत्मगौरवलाई बल पुऱ्याएको स्पष्ट देखिन्छ। यदि यो व्यवहारलाई शैक्षिक, सञ्चार र सरकारी संरचनामा पनि समान रूपमा विस्तार गर्न सकियो भने डोट्याली भाषा सुदूरपश्चिमको साझा भाषिक माध्यमका रूपमा स्थापि हुनसक्छ।

४. प्रदेशमा सरकारी कामकाजमा डोट्याली भाषा प्रयोग

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ७ (२) अनुसार प्रदेश सरकारले आफ्नो भूगोलमा बोलिने एक वा बढी मातृभाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाउन सक्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको छ। यस प्रावधानले सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने कानुनी बाटो खुला गरेको छ। प्रदेशमा डोट्याली भाषाभाषीको जनसङ्ख्या उच्च (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८) भएकाले यस भाषालाई कामकाजी भाषा बनाउने आधार बलियो छ।

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

क) जनसङ्ख्याको बलियो आधार

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार सुदूरपश्चिम प्रदेशका अधिकांश जिल्लाहरूमा डोट्याली भाषा पहिलो मातृभाषाका रूपमा बोलिन्छ। डोटी, डडेल्धुरा, बैतडी, दार्चुला, कैलाली, अछाम, बाजुरा, बझाङ र कञ्चनपुर जिल्लामा यो भाषा बोल्ने जनसङ्ख्या बहुमतमा छन्। भाषिक सङ्ख्यात्मक बहुलताका आधारमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने एक प्रमुख आधार हो।

ख) प्रशासनिक पहुँच र सहजता

स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि, कर्मचारी, र सेवाग्राहीहरूको दैनिक व्यवहारमा डोट्याली भाषा स्वभाविक रूपमा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। सेवा प्रवाह गर्दा आम नागरिकले बुझ्न सक्ने भाषाको प्रयोग गर्नु लोकतान्त्रिक प्रशासनको आधारभूत सिद्धान्त हो। यस्तो अवस्थामा डोट्याली भाषामा सूचना, सेवा र कार्यक्रम सञ्चालित गर्दा नागरिकको पहुँच अझ प्रभावकारी बन्नेछ।

ग) भाषिक क्षमता र प्रयोगको पूर्वाधार

सञ्चार, शिक्षा, साहित्य, र सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषाको व्यापक प्रयोगले आवश्यक भाषिक पूर्वाधार निर्माण गरिसकेको छ। शिक्षक, सञ्चारकर्मी, साहित्यकार तथा स्थानीय समाजमा भाषा लेखने, पढ्ने र अनुवाद गर्ने दक्ष जनशक्ति मौजुद छ। यदि राज्यले आवश्यक नीति, तालिम र स्रोत प्रदान गर्नु भने डोट्याली भाषामा सरकारी दस्तावेज, सूचना तथा प्रशासनिक सम्प्रेषण सहजै सम्भव हुनेछ।

घ) बहुभाषिक पहिचानको संवर्धन

डोट्याली भाषालाई कामकाजी भाषाका रूपमा मान्यता दिनु भनेको केवल भाषिक विविधताको सम्मान मात्र होइन, सुदूरपश्चिमको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र सामाजिक पहिचानलाई संस्थागत गर्नु पनि हो। यसले संविधानको भावनाअनुसार सबै भाषालाई समान अवसर दिनेसम्बन्धी धारालाई व्यवहारमा उतार्न सहयोग गर्छ।

यी आधारहरूले स्पष्ट सङ्केत गर्छन् कि सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना छन्। यसको लागि राजनीतिक इच्छाशक्ति, प्रशासनिक नीतिगत प्रतिबद्धता र भाषिक पूर्वाधार विस्तारको आवश्यकता पर्छ।

ङ) अन्य प्रदेशको उदाहरण

नेपालका अन्य प्रदेशहरू जस्तै कोशी प्रदेशमा लिम्बू र राई भाषालाई, गण्डकी प्रदेशमा मगर भाषालाई कामकाजी भाषा बनाउने प्रक्रिया अघि बढेको छ (भाषा आयोग, २०७८)। यस्ता उदाहरणहरूले डोट्याली भाषालाई पनि औपचारिक प्रयोगमा ल्याउने प्रेरणा दिन्छ।

यी आधारहरूले स्पष्ट सङ्केत गर्छन् कि सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना छन्। यसको लागि राजनीतिक इच्छाशक्ति, प्रशासनिक नीतिगत प्रतिबद्धता र भाषिक पूर्वाधार विस्तारको आवश्यकता पर्छ।

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

५. प्रदेशमा सरकारी कामकाजमा डोट्याली भाषा प्रयोगको आवश्यकता र चुनौती

(क) प्रयोगको आवश्यकता

अ) नागरिक पहुँच र सहभागिता बढाउनु

बहुसंख्यक नागरिक मातृभाषा डोट्याली बोल्ने सुदूरपश्चिममा यदि सरकारी सूचना, सेवा र निर्णय प्रक्रिया डोट्याली भाषामै हुने हो भने सेवाग्राहीको पहुँच र सहभागिता उल्लेखनीय रूपमा बढ्नेछ। नागरिकलाई बुझिने भाषामा सेवाप्रवाह हुनु लोकतान्त्रिक शासनको आधारभूत पक्ष हो।

आ) भाषिक समानता र पहिचानको सम्मान

संविधानले सबै भाषालाई समान अधिकार दिएको सन्दर्भमा डोट्याली भाषालाई प्रदेशस्तरीय कामकाजको भाषा बनाउनुले भाषिक न्यायको अभ्यास हुनेछ। यसले स्थानीय भाषाप्रति गौरव बढाउने, आत्मसम्मान जगाउने र भाषिक भेदभाव अन्त्य गर्ने वातावरण तयार गर्छ।

इ) शासकीय पारदर्शिता र जवाफदेहिता बलियो बनाउने

स्थानीय भाषामा सूचना प्रवाहले जनताले सरकारका नीति, योजना, तथा कार्यक्रम सहज बुझ्न सक्ने हुँदा सामाजिक निगरानी र जवाफदेहिता बलियो बन्ने सम्भावना रहन्छ।

ई) स्थानीय ज्ञान, संस्कार र प्रशासनिक कार्यसंस्कृतिसँग समन्वय

डोट्याली भाषाको प्रयोगले प्रशासनिक प्रक्रिया र स्थानीय ज्ञानबीच सहकार्य बढ्छ। यसले सेवाको गुणस्तर, समस्या समाधानको सान्दर्भिकता, र संस्कृतिअनुकूल नीति निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउँछ।

(ख) प्रयोगसम्बन्धी चुनौतीहरू

अ) वक्ताहरूको सङ्ख्या घट्दै जानु

वर्तमानमा मानिसहरूको व्यवहारमा अन्य भाषाको प्रभाव बढ्दै जानाले डोट्याली भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या घट्दै गइरहेको देखिन्छ।

आ) कानुनी र नीतिगत अस्पष्टता

हालसम्म प्रदेश सरकारबाट डोट्याली भाषालाई औपचारिक रूपमा कामकाजी भाषाका रूपमा मान्यता दिने कानुनी व्यवस्था स्पष्ट रूपमा बनेको छैन। नीति निर्माणको ढिलाइ र स्पष्ट कानुनी संरचनाको अभाव प्रमुख चुनौती हो।

इ) प्राविधिक तथा प्रशासनिक पूर्वाधारको अभाव

सरकारी कामकाजका लागि डोट्याली भाषामा आवश्यक प्रशासनिक शब्दावली, कार्यशैली, लेखनशैली, सूचना प्रणाली, फारामहरू आदि तयार गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्ता सामग्रीहरूको अभावले तत्कालिक प्रयोगमा अवरोध उत्पन्न गर्छ।

ई) मानव स्रोत तथा तालिमको समस्या

प्रशासनिक कामकाजमा प्रयोग हुने भाषिक दक्षता, लेखन सीप, अनुवाद कला आदिमा दक्ष जनशक्ति सीमित छ। विशेष गरी सरकारी कर्मचारीहरूलाई डोट्याली भाषामा तालिम र अभिव्यक्ति अभ्यास नहुनु एक ठूलो अवरोध हो।

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

उ) भाषिक विविधताको समायोजन

सुदूरपश्चिममा डोट्याली बाहेक थारु, बैतडेली, बझाडी, अछामी आदि अन्य मातृभाषी समुदायहरू पनि छन्। एक भाषालाई प्रमुख कामकाजी भाषा बनाउँदा अन्य भाषिक समुदायको प्रतिनिधित्व कसरी सुनिश्चित गर्ने भन्ने विषयमा सन्तुलन कायम राख्नुपर्ने हुन्छ।

ऊ) मानकीकरणको अभाव

डोट्याली भाषाको उच्चारण, वाक्य संरचना, र लेखनशैली विभिन्न भूगोलमा फरकफरक देखिने भएकाले कामकाजी प्रयोगका लागि मानकीकरणको आवश्यक हुन्छ। भाषाको व्याकरण, शब्दकोश र औपचारिक शैली विकास गर्न समय, श्रम र स्रोत लाग्छ।

ए) मातृभाषाप्रति उपेक्षा

वर्तमान समयमा आगन्तुक भाषाप्रतिको मोहका कारण मातृभाषाको प्रयोगप्रति उपेक्षा गरिएको पाइन्छ। घरमै पनि बालबालिकाहरूलाई डोट्याली भाषाको सट्टा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्न उत्प्रेरित गर्ने गरेको पाइन्छ भने सामुदायिक तथा निजी विद्यालयहरूले त मातृभाषा प्रयोग गरेमा दण्ड समेत गर्ने गरेबाट झन् यस भाषाको उपेक्षा भएको पाइन्छ। मातृभाषा शिक्षा सरकारी कामकाजको भाषा घोषित भए पनि कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको छ।

यसरी भन्नुपर्दा प्रदेशमा डोट्याली भाषाको कामकाजी प्रयोग आवश्यक मात्र होइन, संविधानसम्मत अधिकार र सामाजिक न्यायको अभिव्यक्तिका रूपमा पनि अत्यन्त सान्दर्भिक छ। तर यसका लागि दीर्घकालीन योजना, स्पष्ट नीति, स्रोतसाधनको व्यवस्था र सामाजिक समावेशीताको सुनिश्चितता अनिवार्य हुनेछ।

६. सुदूरपश्चिमका अन्य मातृभाषा विकासका सम्भावना

सुदूरपश्चिम प्रदेश भाषिक विविधताले सम्पन्न प्रदेश हो। कालीकर्णाली भूखण्डमा नेपाली भाषाको प्रमुख क्षेत्र पनि नेपाल एकीकरण पश्चात् बढ्दै गएको पाइन्छ। सौका (व्याँसी) खस तिब्बती, राजी, राउटे, मगर, रानाथारु, डंगौरा थारु लगायतका यस क्षेत्रका अन्य मातृभाषाहरू वर्तमानमा विद्यमान रहेका छन् (ओझा, २०८१: १८३)। यसैगरी बझाडी, अछामी, सौका र बाजुरेली तथा स्थानीय बोलीहरू समेत पाइन्छन्। यी सबै भाषाहरू/बोलीहरू स्थानीय समुदायको सांस्कृतिक सम्पदा, ज्ञान र पहिचानसँग जोडिएका छन्। यिनको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने अत्यधिक सम्भावना विद्यमान छ यद्यपि अझै पर्याप्त नीति र प्रयासको खाँचो देखिन्छ।

क) थारु भाषा

कञ्चनपुर र कैलाली जिल्लामा थारु भाषाभाषीको उल्लेख्य उपस्थिति छ। थारु समुदायको ऐतिहासिक बसोबास, संस्कार, र सांस्कृतिक परम्परासँग थारु भाषा गहिरो रूपमा गाँसिएको छ। थारु भाषामा शिक्षा, रेडियो कार्यक्रम, साहित्य सिर्जना र सांस्कृतिक कार्यक्रमको माध्यमबाट यसको विकास सम्भव छ। राष्ट्रियस्तरमै थारु भाषालाई समावेशीकरणको उदाहरणका रूपमा हेर्ने गरिन्छ। थारु भाषाअन्तर्गत रानाथारु र डंगौरा थारुका भाषामा विविधता छ। यी भाषाहरूको समेत संरक्षण र संवर्धन गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

(ख) बझाडी, अछामी, बाजुरेली, सौका आदि अन्य भाषा

यी भाषा तथा बोलीहरू/उपभाषाहरू डोट्याली भाषासँग सम्बन्धित भए पनि आफ्नो पृथक उच्चारण, शब्द प्रयोग, र बोलीचालीमा विशिष्टता बोकेका छन्। त्यसै गरी ब्यासी, धुलेली, राउटे खाम्ची, भोटे, राजी, जुम्ली, संस्कृत, खसलगायतका ७२ ओटा मातृभाषा सुदूरपश्चिमका मातृभाषाका रूपमा देखिएका छन्। जसमा एक हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषी ५० रहेका छन्। राष्ट्रिय भाषाको रूपमा रहेको नेपाली मातृभाषा भएकाको जनसङ्ख्या सर्वाधिक रहेको छ (ओझा, २०८१:१८४)। यिनको लिपिवद्ध अध्ययन, शब्दसङ्ग्रह, मौखिक इतिहास दस्तावेजीकरण, र स्थानीय पाठ्यक्रममा प्रयोगबाट विकास सम्भव छ। भाषा आयोग (२०७८) ले यस्ता भाषाहरूमाथि प्रारम्भिक अध्ययनको सिफारिस गरिसकेको देखिन्छ।

७. स्थानीय तह तथा सरकारी कामकाजमा डोट्याली भाषा प्रयोगको आवश्यकता

सुदूरपश्चिम प्रदेशका अधिकांश स्थानीय तहहरू ग्रामीण पृष्ठभूमिमा रहेका छन् जहाँ डोट्याली भाषा जनजीवनको प्रमुख सञ्चार माध्यम हो। यस्ता तहमा आम नागरिकसँग प्रत्यक्ष रूपमा सेवा प्रवाह गर्ने कार्य अधिक हुने भएकाले नागरिकमैत्री भाषा प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने माग स्वभाविक रूपमा उठेको छ। यो सन्दर्भमा स्थानीय तहमा डोट्याली भाषा प्रयोग गर्नुको आवश्यकता देखिन्छ।

(क) सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी र समावेशी बनाउने

स्थानीय तहमा नागरिकसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने कार्यहरू जस्तै प्रमाणपत्र वितरण, सामाजिक सुरक्षा, कर प्रणाली, अनुदान, शिक्षा, स्वास्थ्यलगायतका सेवा प्रवाह गर्दा बुझिने भाषामा सूचना दिनु आवश्यक हुन्छ। डोट्याली भाषाको प्रयोगले सेवाग्राहीले स्पष्ट रूपमा बुझ्ने, प्रतिक्रिया दिने, र सहभागी हुने वातावरण सिर्जना गर्नेछ।

(ख) भाषिक अधिकारको सुनिश्चितता

नेपालको संविधान तथा भाषा आयोगको सिफारिस (२०७८) अनुसार स्थानीय तहले मातृभाषाको प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसको कार्यान्वयनको सबैभन्दा उपयुक्त र प्रभावकारी क्षेत्र भनेको स्थानीय तह हो जहाँ जनताको भाषिक अधिकार सिधै व्यवहारमा उतार्न सकिन्छ।

(ग) प्रशासनिक पारदर्शिता र जवाफदेहिता

स्थानीय स्तरमा भएका निर्णय, बजेट, नीति तथा योजनाबारे नागरिकलाई जानकारी दिन डोट्याली भाषाको प्रयोग गर्दा पारदर्शिता बढ्छ। नागरिकले आफूमाथि हुने निर्णयहरू बुझ्ने अवसर पाएपछि प्रशासनप्रति उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता माग्न सक्ने अवस्था बलियो हुनेछ। यसरी भाषाप्रति उपेक्षा होइन लगाव वृद्धि हुन्छ।

(घ) भाषा संस्कृतिको संरक्षण

स्थानीय तहहरूले डोट्याली भाषाको औपचारिक प्रयोग सुरु गरेमा स्थानीय भाषा, संस्कृतिको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्धन स्वतः हुनेछ। यो अभ्यासले युवा पुस्तामा भाषिक गर्वबोध र पहिचानको भावना बलियो बनाउँछ। साथै पुस्तान्तरणमा पनि सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

(ड) दीर्घकालीन संरचनागत लाभ

स्थानीय तहमा डोट्याली भाषाको प्रयोगले भाषिक नीतिहरूको कार्यान्वयन अभ्यास तयार गर्छ, जसले पछि प्रदेश तथा सङ्घीय तहसम्म भाषा प्रयोगको संस्थागत ढाँचा विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।

यसरी हेर्दा स्थानीय तहहरू डोट्याली भाषा प्रयोगको आरम्भिक र प्रभावकारी आधार बन्न सक्छन्। यसका लागि स्थानीय नीतिमा स्पष्ट प्रावधान, कर्मचारीलाई तालिम, भाषा सामग्रीको विकास र नागरिकको सक्रिय संलग्नता अनिवार्य छ।

द. निष्कर्ष

पश्चिम नेपालको सभ्यता तथा संस्कृतिको विकास सयौं वर्ष लागेर भएको हो। यस सभ्यता अन्तर्गतको सुदूरपश्चिम प्रदेश भाषिक, सांस्कृतिक तथा भौगोलिक दृष्टिले विविधतायुक्त प्रदेश हो जहाँ डोट्याली भाषा बहुसङ्ख्यक जनसमुदायको दैनन्दिन व्यवहारको मूल सञ्चार माध्यमको रूपमा क्रियाशील छ। संविधानले दिएको भाषिक अधिकार, भाषा आयोगको सिफारिस (२०७८), तथा राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ का तथ्याङ्कले डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने कानुनी, सामाजिक र सांस्कृतिक आधारहरू सुनिश्चित गरेका छन्।

शिक्षा, सञ्चार, साहित्य र सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषाको प्रयोगले यसको प्रशासनिक प्रयोगका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरूको उपस्थितिलाई स्पष्ट गर्दछ। त्यस्तै स्थानीय तहमा यसको प्रयोगले नागरिक पहुँच, प्रशासनिक जवाफदेहिता र भाषिक समानता जस्ता पक्षमा सुधार ल्याउन सक्छ। डोट्याली भाषाको प्रयोगमा विविध चुनौतीहरू पनि विद्यमान छन्। जस्तै नीति तथा कानुनी अस्पष्टता, प्राविधिक स्रोतको अभाव, मानकीकरणको आवश्यकता, र अन्य भाषिक समुदायहरूको समावेशीताका विषयहरू आदि रहेका छन्। यी चुनौतीहरूको सम्बोधन गर्दै प्रदेशले डोट्याली भाषालाई प्रदेशको कामकाजी भाषाको रूपमा मान्यता दिने दिशामा स्पष्ट, दूरदर्शी र समावेशी नीति अवलम्बन गर्नुपर्छ।

सुदूरपश्चिमका अन्य मातृभाषाहरूको संरक्षण र विकासका सम्भावना पनि उच्च छन्। प्रदेशले समावेशी भाषा नीति बनाएर सबै मातृभाषालाई शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनिक प्रयोगमा स्थान दिन सकेमा प्रदेशको भाषिक सम्पदा अझ समृद्ध र सशक्त बन्नेछ। सभ्यता र संस्कृतिको संरक्षणका लागि पनि भाषिक संरक्षण आवश्यक छ। व्यावहारिक जीवनसँग भाषा-साहित्य जोड्दै अगाडि बढ्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने, हीनताबोध त्यागनुपर्ने हुन्छ। आधुनिकताको नाममा पश्चिमाकरणमा लिस भई आफ्नोपन बिर्सियो भने पहिचान र इतिहास हराउने खतरा रहन्छ। अन्ततः डोट्याली भाषाको औपचारिक प्रयोग केवल भाषिक न्यायको विषय होइन, यो सुदूरपश्चिमको पहिचान, गर्व र सामाजिक सशक्तीकरणसँग पनि जोडिएको विषय हो। यस दिशामा सरकारी, शैक्षिक, र सामाजिक तहबाट योजनाबद्ध, अनुसन्धानमा आधारित र जनसहभागितायुक्त पहल आवश्यक छ।

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, सूर्यमणि. (२०६०). *बाइसे राज्यको इतिहास*. भुँडीपुराण प्रकाशन।
- आत्रेय, जगन्नाथ. (२०८१). डोट्याली भाषाका केही विशिष्ट पक्षहरू। *भाषालोक (अनुसन्धानमूलक पत्रिका)*. भाषा आयोग।
- ओझा, जगदीश. (२०८१). सुदूरपश्चिमको भाषिक अवस्था र चुनौतीहरू. *डडेल्धुरा धरोहर*, वर्ष १, अङ्क २. डडेल्धुरा सामुदायिक पुस्तकालय।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग. (२०२२)- *राष्ट्रिय जनगणना २०७८: सङ्क्षिप्त रिपोर्ट*. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय।
- चन्द, वीरबहादुर. (२०७५). डोट्याली भाषाको इतिहास. *सङ्गम*, वर्ष २०, अङ्क, १२. महाकाली साहित्य सङ्गम।
- चालिसे, विजय. (२०३९). *डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य*. साझा प्रकाशन।
- जोशी, खगेन्द्र. (२०६८). डोट्याली भाषाको अवस्था र मानकीकरणको आवश्यकता। *सङ्गम*, अङ्क ९. महाकाली साहित्य सङ्गम।
- जोशी, खगेन्द्र. (२०७८). डोट्याली भाषाको परिचय र अवस्थासम्बन्धी कार्यपत्र. *गुगुलिड मासिक*, वर्ष २४, अङ्क १ (पूर्णाङ्क २८६). गुगुलिड वाङ्मय प्रतिष्ठान।
- डोटेली भाषा. (२०८२, जेठ ०२). *विकिपिडिया*बाट अवतरित।
- पन्त, जयराज. (२०६४). *देउडा*. वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र।
- पन्त, दिलानन्द. (२०७५). *गौरा (महाकाव्य, अठ्यावाली)*।
- पन्त, श्रीधर. (२०६८). *डोट्याली व्याकरण*. तारादेवी पन्त।
- भट्ट, कविराज. (२०८१). *डोट्याली भाषाको मिडिया पत्रकारिता: समाजमा यसको योगदान र चुनौतीहरू*. प्रेस काउन्सिल नेपाल।
- भट्ट, तीर्थराज र साउद, फणेन्द्र. (२०७८). डोटेली भाषाको विकासमा कैलाली जिल्लाबाट भएका प्रयासहरू. *गुगुलिड मासिक*, वर्ष २४, अङ्क, १ (पूर्णाङ्क, २८६). गुगुलिड वाङ्मय प्रतिष्ठान।
- भट्ट, पञ्चमराज. (२०६७). *पुख्यौली*. ईश्वरीदत्त भट्ट।
- भट्ट, पञ्चमराज. (२०७५). डोट्याली साहित्यको इतिहास. *सङ्गम*, वर्ष २०, अङ्क १२. महाकाली साहित्य सङ्गम।
- भट्ट, पञ्चमराज. (२०७८). डोट्याली भाषाका सम्बन्धमा. *गुगुलिड मासिक*, वर्ष २४, अङ्क १० (पूर्णाङ्क, २८६). गुगुलिड वाङ्मय प्रतिष्ठान।
- भट्ट, पुष्करराज. (२०६५). *सुदूर पश्चिमा मातृभाषा साहित्य*. जनमत प्रकाशन।
- भट्टराई, भोजराज. (२०७०). *डोटी राज्यको इतिहास*. भोजराज भट्टराई।
- भाइसाब, वासुदेव. (२०६३). *सुदूरपश्चिमा डोटी प्रदेशका लोकगाथा अवलोकन*. महाकाली साहित्य सङ्गम।
- भाइसाब, वासुदेव. (२०६६). *डोटी प्रदेशको लोकवाङ्मय कोश*. साझा प्रकाशन।
- भाइसाब, वासुदेव. (२०६६a). *डोट्याली कोश(लोकोक्ति खण्ड)*. वासुदेव भाइसाब।

खण्ड चार: मातृभाषाको प्रयोग

भाषा आयोग. (२०७८). सुदूरपश्चिम प्रदेशमा मातृभाषा र भाषिक अधिकार अध्ययन प्रतिवेदन. भाषा आयोग।

भाषा आयोग.(२०७८). नेपालमा सरकारी कामकाज र सूचनामा भाषाको प्रयोग सम्बन्धी सिफारिसहरू. भाषा आयोग।

विनाडी, बट्टी शर्मा. (२०७४). डोटेली लोककाव्य: चैतको अध्ययन।

शर्मा, भद्र देवराज. (२०११?). डोटेली भाषा मूल विवेचन पहाडी व्याकरण. साहित्य सुधाकर।